Universiteit Leiden
The Netherlands

De oudste Arabische beschrijving van Nederland: een opmerkelijke tekst over een vooral vreemde wereld

Bruning, J.; Beek, R. van

Citation
Bruning, J., & Beek, R. van. (2024). De oudste Arabische beschrijving van Nederland: een opmerkelijke tekst over een vooral vreemde wereld. *Madoc: Tijdschrift Over De Middeleeuwen*, *37*(3-4), 140-150. doi:10.5117/MADOC2023.3-4.003.BRUN

Version: Accepted Manuscript
License: Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from: https://hdl.handle.net/1887/4104947

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gepubiceerd in *Madoc* 37.3-4 (2024): 140-150
DOI: 10.5117/MADOC2023.3-4.003.BRUN

De oudste Arabische beschrijving van Nederland
Een opmerkelijke tekst over een vooral vreemde wereld

Jelle Bruning en Roy van Beek

In de tweede helft van de tiende eeuw na Christus bezocht een reiziger uit Andalusië de omgeving van Utrecht. In zijn reisverslag noemt hij de stad 'imposant' en schrijft hij over het lokale landschap en lokale gebruiken. Het is een unieke en intrigerende tekst, maar hij blijkt niet eenvoudig te duiden.

Het moet rond het jaar 960 na Christus zijn geweest dat een man genaamd Ibrahim ibn Ya'qub vanuit Andalusië, toen geregeerd door een islamitische kalief die in Cordoba zetelde, naar het noorden trok en de omgeving van Utrecht aandeed. Hij trof daar een wereld die hem totaal vreemd was: een landschap dat op het eerste gezicht niet erg geschikt was voor bewoning maar waar toch mensen woonden, en lokale gebruiken die hij niet kende uit de hoogontwikkelde islamitische beschaving. Ibrahim beschreef dit, en meer, in een reisverslag dat in de vorm van citaten en parafrasen bewaard is gebleven in de werken van een handjevol islamitische auteurs. Ibrahim was weliswaar niet de eerste inwoner uit de middeleeuwse islamitische wereld die door niet-islamitisch Europa trok, maar zijn beschrijving van Utrecht en omstreken is wel de oudst bekende Arabische tekst over Nederlands gebied. Volgens de enige bron voor zijn beschrijving, een in Irak geschreven geografie, luidt deze als volgt (afb. 1):

> Utrecht is een imposante stad in het land van de Franken met veel (omliggend) land. De grond daar is natte, zouthoudende grond waardoor daar geen enkel soort zaai- of plantgoed gedijt. Men leeft er van het vee en van melk en wol. Er is daar niet genoeg brandhout om **[141]** vuur mee te maken. Daarvoor in de plaats gebruikt men klei. Men gaat daar 's zomers, wanneer het water grotendeels is weggelopen, naar weiden en snijdt daar met scheppen klei in de vorm van bakstenen. Elke man snijdt zoveel klei als hij nodig heeft en legt het uitgespreid in de zon om het te laten drogen, wat het erg licht maakt. Het ontvlamt wanneer het met vuur in aanraking komt en het brandt even goed als brandhout. Het geeft een geweldig vuur met een enorme gloed, zoals dat van een glasblazersoven. Wanneer een stuk is opgebrand blijft er geen kool over, maar as.[1]

Ibrahims beschrijving van veeteelt en wat lijkt op turfwinning in de Lage Landen is bedrieglijk onspectaculair en is nauwelijks uitgebreid onderzocht. Toch roept hij vragen op. Hoe historisch is deze beschrijving van nu-Nederlands gebied? En wat vertelt de beschrijving ons over hoe een persoon uit de islamitische wereld ons land van toen ervoer? Bij kritische beschouwing vertelt deze unieke tiende-eeuwse beschrijving van Utrecht en omstreken ons meer dan we in eerste instantie denken.

DOI: 10.5117/MADOC2023.3-4.003.BRUN

Een mysterieuze reiziger

Wat we van Ibrahim ibn Ya‘qub weten berust geheel op de citaten uit zijn eigen reisverslag in de werken van latere schrijvers – uit andere bronnen is hij niet bekend. Historici zijn het erover eens dat zijn naam Ibrahim ibn Ya‘qub al-Isra’ili al-Turtushi was. Zo luidt zijn naam bij de Andalusische auteur al-‘Udhri (gest. 1085), de vroegste auteur die hem citeert, en bij de eveneens Andalusische en niet veel latere al-Bakri (gest. 1094), die een lange passage over Slavisch Europa uit het reisverslag heeft opgenomen in zijn bekende geografie *Kitab al-Masalik wa’l-mamalik*, ‘Het boek der routen en rijken’. Al-‘Udhri geeft ons ook een jaartal. Hij bericht dat Ibrahim de Rooms-Duitse keizer Otto I (reg. 962-973) in het jaar 350 van de islamitische jaartelling, dat is 961 of 962 van de onze, in Rome ontmoette, waarschijnlijk bij zijn kroning tot keizer.[2]

De twee afkomstaanduidingen in Ibrahims naam, al-Isra’ili en al-Turtushi, vertellen het meest over onze reiziger. De laatste wijst op een sterke band met de stad Turtusha, het huidige Tortosa in Noordoost-Spanje dat ten tijde van Ibrahims leven gelegen was in de meest noordelijke grensregio van het Andalusische Umayyadenkalifaat. Het is goed mogelijk dat hij in Tortosa woonde, of daar opgegroeid is. Maar dit deel van zijn naam hoeft niet te betekenen dat hij zijn hele leven daar gewoond heeft.

Historici hebben meer moeite met het duiden van al-Isra’ili, ‘de Israëliet’. Doorgaans geeft deze afkomstaanduiding aan dat iemand Joods is, en dat is waarschijnlijk in Ibrahims naam ook het geval. Een Joodse identiteit conflicteert niet met zijn voornaam en patroniem (Ibrahim ibn Ya‘qub, ‘Abraham, zoon van Jakob’), al gebruiken moslims en christenen deze namen ook. Sommige historici sluiten niet uit dat hij een Joodse bekeerling tot de islam was, of afstamde van een bekeerling, die **[142, 143]** zijn afkomstaanduiding al-Isra’ili gehouden had. Zij wijzen erop dat Ibrahim geen interesse toont in de Joodse gemeenschappen van de plaatsen die hij bezocht heeft en in sommige passages koranische beelden oproept.[3] Maar uiteindelijk vertelt dit ons weinig: hij was geboren en getogen in een islamitische maatschappij en schreef voor een cultureel-islamitisch lezerspubliek.

Net als zijn religieuze oriëntatie is ook de toedracht van zijn reis grotendeels in nevelen gehuld. Mogelijk was Ibrahim een handelsreiziger, want hij toont een grote interesse in de voornaamste producten die te vinden zijn in de steden in Europa die hij heeft aangedaan en de wegen die naar deze steden leiden. In het gebied waarover de Abodritische vorst Nakon heerst, in het noordoosten van het huidige Duitsland, bijvoorbeeld, ‘zijn de prijzen laag en heeft men veel paarden, waarvan men een deel exporteert; men vindt daar wapenuitrustingen zoals maliënkolders, helmen en zwaarden’.[4] En hij beschrijft in detail hoe men vanuit Magdeburg of Merseburg in Saksen, via Calbe, Nienburg, Würzen, over een pad dat bergen en dalen doorkruist en een veenbrug van twee mijlen lang, uiteindelijk in het Praag van hertog Boleslav (I of II) van Bohemen belandt.[5]

Maar omdat Ibrahim schrijft tweemaal keizer Otto I te hebben ontmoet, zien sommige historici in hem niet alleen een geïnteresseerde reiziger, misschien zelfs wel een met een avontuurlijke inborst, maar ook iemand die reisde met een diplomatieke opdracht.[6] De keizer zelf heeft aan hem te kennen gegeven, zo schrijft hij, een delegatie met geschenken naar de kalief in Cordoba te willen sturen om zo relieken te bemachtigen.[7] Commerciële en diplomatieke redenen voor zijn reis sluiten elkaar natuurlijk niet uit. Uit de bewaard gebleven delen van zijn reisverslag rijst van Ibrahim het beeld van een vooraanstaand persoon die

geïnteresseerd was in zowel de cultuur als het commercieel potentieel van de gebieden die hij bezocht en die toegang had tot de lokale bestuurlijke elite.

Land van moerassen

Om Ibrahims tekst over Utrecht en omstreken in perspectief te kunnen plaatsen, moeten we ons eerst verdiepen in het tiende-eeuwse landschap. Hoe moeten we ons dat voorstellen, en in hoeverre geeft de tekst van onze reiziger een betrouwbaar beeld? We kunnen beginnen met de zogenaamde 'paleogeografische kaart' van Nederland rond het jaar 800 na Christus (afb. 2).[8] Dit is een landschapsreconstructie die gebaseerd is op bodemkundige waarnemingen. Hoewel dit referentiebeeld iets ouder is dan de periode waarin Ibrahim leefde, geeft het een goede impressie. De kaart toont een divers en vooral overwegend drassig landschap. Meer dan de helft van het latere Nederland was bedekt met uitgestrekte kwelders, veenmoerassen en riviervlaktes. De duinen langs de Noordzeekust en de hogere zandgronden staken daar als 'eilanden' bovenuit.

[144] Het gebied rond Utrecht werd gedomineerd door de meanderende rivier de Rijn. De Utrechtse Vecht splitste zich ten hoogte van de stad van de Rijn af en vervolgde haar loop in noordwestelijke richting. Ten weerszijden van de Vecht bevonden zich grote veenmoerassen.[9] Aan de oostzijde, nabij het hedendaagse Loosdrecht, werden deze begrensd door de Utrechtse Heuvelrug. De beschrijving van Ibrahim lijkt te refereren aan een vrij open landschap, waar onvoldoende brandhout te vinden was en de bewoners hoofdzakelijk leefden van veeteelt. Die openheid past wel bij het rivierenlandschap, hoewel er her en der in moerassige laagtes wel elzenbosjes gegroeid zullen hebben. Op hoogvenen groeien doorgaans amper bomen, afgezien van een verdwaalde den of berk (afb. 3). De zouthoudende grond waar Ibrahim over rept is moeilijker te duiden, want de omgeving van Utrecht ligt veel te ver landinwaarts om overstromingen met zeewater te verklaren.

Grote delen van het landschap rond Utrecht waren dus drassig, moeilijk toegankelijk en op het eerste gezicht weinig aantrekkelijk. Dit wil echter niet zeggen dat Ibrahim in een soort niemandsland terechtgekomen was. Sterker nog, Utrecht was al in de Romeinse tijd een belangrijke plaats en ontwikkelde zich vanaf de late zevende eeuw tot bisschoppelijk centrum.[10] Twintig kilometer stroomopwaarts lag Dorestad, een vroegmiddeleeuws handelscentrum van internationale statuur, dat in de tiende eeuw echter al sterk in verval was geraakt. De bewoning van het platteland bestond uit kleine agrarische gehuchtjes op de oeverwallen van de Rijn, Vecht en kleinere rivieren. De bewoners zullen inderdaad deels van veeteelt hebben geleefd, zoals Ibrahim beschrijft, maar de hogere plekken in het landschap waren ook best geschikt voor akkerbouw. **[145, 146]**

Bruin goud?

De volgende vraag is welke activiteit Ibrahim nu precies beschrijft: kan het daadwerkelijk gaan om een vroege beschrijving van turfwinning? Hiervoor moeten we eerst nog eens ingaan op de vermelding van 'zouthoudende grond'. Dit aspect doet namelijk denken aan het proces van 'moernering' of 'selnering': het winnen van zout door zeewater te verdampen of – in dit geval mogelijk relevanter – zouthoudend veen of plantenresten te verbranden. Dit gebeurde al sinds de IJzertijd in de Nederlandse en Belgische kuststreken, en er zijn ook aanwijzingen dat dit voortduurde tot in de Middeleeuwen.[11] Hoewel de tekst van Ibrahim een enkele keer in verband

is gebracht met deze praktijk, lijkt het toch minder aannemelijk dat hij moernering beschrijft. Ibrahim verwijst immers specifiek naar een functie als brandstof, ter vervanging van brandhout, en niet naar zoutproductie. De tekst past veel beter bij het steken, drogen en branden van turfjes. Dat er gesproken wordt van 'klei' is wellicht niet verwonderlijk, gezien de herkomst van de reiziger. In het laagland van Noordwest-Europa waren hoogveenmoerassen in de tiende eeuw alomtegenwoordig. In Zuid-Europa kwamen ze echter amper voor, dus wellicht was het verschil tussen veen en klei niet direct vanzelfsprekend voor Ibrahim.

Turfwinning in Nederland heeft een lange geschiedenis.[12] De lucratieve winning van dit 'bruine goud' op industriële schaal begon in Noord-Brabant tussen de dertiende en zestiende eeuw, en verschoof vervolgens naar Midden- en Noordoost-Nederland. Onze tekst is een paar honderd jaar ouder, maar dat doet niet direct af aan de interpretatie. Het is heel aannemelijk dat al veel eerder dan die commerciële ontginningen op lokale schaal veen werd gestoken voor persoonlijk gebruik, op huishoudelijk niveau. Juist daar past de beschrijving van Ibrahim ('zoveel klei als hij nodig heeft…') heel mooi bij.

De vraag is vervolgens waar Ibrahim deze vroege turfstekers aan het werk heeft gezien – als hij ze überhaupt zelf ooit met eigen ogen heeft mogen aanschouwen. Deze vraag is nog niet zo eenvoudig te beantwoorden. Rond de stad Utrecht is namelijk wel veen aanwezig, maar zijn de veenpakketten afgedekt met een flinke laag klei. Zoals eerder beschreven lagen wat verder weg van de stad wel grote veenmoerassen, bij Loosdrecht. Het is goed mogelijk dat het om een dergelijke locatie gaat. Ibrahim heeft het over as dat overbleef na het branden. Dit wijst erop dat het gebruikte veen ook kleiig was. Mogelijk kunnen we hieruit afleiden dat het veen gestoken werd op een relatief laaggelegen locatie, waar regelmatig overstromingen plaatsvonden. Tussen de oeverwallen van de Vecht en de genoemde veenkoepels bevindt zich zogenaamd 'rivierbegeleidend veen'. Het is speculatief, maar een dergelijke plek zou mooi passen bij de beschrijving. Natuurlijk blijft de vraag hoe scherp de beschrijving van Ibrahim is. Mogelijk heeft hij wel verschillende waarnemingen en verhalen gecombineerd. Zo lijkt de beschrijving van zouthoudende grond er op te wijzen dat hij ook in het Zeeuwse en Vlaamse kustgebied geweest is, of daar in ieder geval van gehoord had.[13] **[147]**

Ibrahim, een etnograaf?

Kunnen we Ibrahim zien als een etnograaf avant la lettre? Net als veel andere auteurs uit de middeleeuwse islamitische wereld beschrijft Ibrahim Frankisch en Slavisch Europa meestal in neutrale en soms in positieve termen.[14] En hoewel veel van wat hij heeft meegemaakt hem lijkt te hebben verbaasd, geeft hij slechts een enkele keer zijn persoonlijke mening. Beroemd is een passage over religieus gezang in Schleswig (Haithabu), een belangrijke handelsplaats in Noord-Duitsland: 'Nog nooit heb ik zo'n afschuwelijk gezang gehoord als dat van de inwoners van Schleswig. Hun kelen produceren een soort hees geluid dat lijkt op hondengejank, maar dan nog onbeschaafder.'[15] Op eenzelfde manier beschrijft hij de persoonlijke hygiëne van de inwoners van Galicië, die volgens hem 'een inferieure levenswijze' hebben omdat zij zich slechts een- of tweemaal per jaar wassen en nooit schone kleren aantrekken: 'Ze beweren dat de smerigheid die hun kleren bedekt en afkomstig is uit hun zweet hun lichamen weldoet en gezond maakt.'[16] Maar meestal veroordeelt hij wat hij gezien heeft niet, ook niet wanneer dit heidense praktijken zijn of moralen die niet stroken met de zijne.

Utrecht noemt hij 'een imposante stad'. Laat hij hier zijn mening doorschemeren? Ten tijde van Ibrahims bezoek was Utrecht een soort dubbelstad. Utrecht bestond uit de burcht Trecht, waar de bisschop met zijn gevolg woonde, waar de Sint Maartenskathedraal en de oudere Sint Salvatorkerk stonden en waar een garnizoen gelegerd was. Aangrenzend aan de burcht, ten westen van diens vestinggracht, lag aan een oude loop van de Rijn de bloeiende handelsnederzetting Stathe. Op enige afstand, in het noorden en zuiden van de huidige binnenstad, lagen nog twee andere bewoningskernen.[17] Trecht noch Stathe was bijster groot; hun gezamenlijke inwonersaantal wordt geschat op zo'n tweeduizend. Hoe imposant Utrecht werkelijk was voor iemand uit tiende-eeuws Andalusië laat zich moeilijk raden, maar Ibrahim moet bekend geweest zijn met veel grotere steden in zijn thuisland. Schattingen van het inwonersaantal van Cordoba rond het jaar 1000, bijvoorbeeld, lopen uiteen van 300.000 tot een half miljoen.[18] Toch noemt hij niet elke Europese stad die hij beschrijft imposant. Mogelijk bedoelt Ibrahim dat men uit de stedelijke architectuur van en de grote bedrijvigheid in Utrecht kan aflezen dat de stad van regionaal belang is.

Maar ongeacht hoe scherp hij observeerde en documenteerde, zijn beschrijving van Utrecht, net als de rest van zijn reisverslag, sluit ontegenzeggelijk aan bij een cultureel-islamitisch wereldbeeld waarin niet-islamitisch Europa vooral een vreemde en soms exotische wereld is. Ondanks enige kennis van lokale vorsten en de gebieden waarover zij heersten, was het gebruikelijk niet-islamitisch gebied in zeer algemene termen naar etniciteit in te delen. Dit is de reden waarom Ibrahim de stad Utrecht plaatst in 'het land van de Franken'. Ook steden als Bordeaux, Mainz en zelfs Trapani op Sicilië plaatst hij in dit gebied,[19] hoewel deze steden toen niet onder één bestuurlijke noemer vielen. Zo lagen Utrecht en Mainz, in tegenstelling tot Bordeaux en Trapani, in het Rooms-Duitse Rijk van de bovengenoemde Otto I. Dat Ibrahim zulke ogenschijnlijk **[148]** bruikbare gegevens niet vermeldt, betekent niet perse dat hij hiervan niet op de hoogte was. Informatie over de politieke verstandhoudingen, de sociale en etnische diversiteit onder 'de Franken' en economische ontwikkelingen in niet-islamitisch Europa drong slechts tot op zekere hoogte door in de islamitische wereld. Over het algemeen geldt dat de aard en sterkte van de banden van islamitische gebieden met niet-islamitisch Europa bepaalden hoeveel men van Europa wist – informatie die onder andere verkregen werd via diplomatieke missies of uit de mond of pen van reizigers.[20] Als Ibrahims beschrijving van Utrecht en omstreken volledig bewaard is gebleven, lijkt onze reiziger weinig geïnteresseerd in Utrechts politieke verbondenheid en de etnische en religieuze identiteit van haar inwoners. Zo'n interesse toont hij wel voor andere en met name oostelijke delen van Europa, zoals de hertogdommen van Mieszko I van Polen en Boleslav van Bohemen.

In Ibrahims etnografisch aandoende beschrijvingen van de gebieden die hij heeft bezocht voert het vreemde en wonderbaarlijke vaak de boventoon. In Rouen, bijvoorbeeld, schrijft hij een jongeman te hebben ontmoet wiens baard, die tot op zijn knieën reikte, alleen maar groeide wanneer hij hem afknipte.[21] Over Mainz schrijft hij: 'een van de wonderbaarlijke dingen hier is dat men er medicijnen aantreft die alleen in het verre oosten gevonden kunnen worden.'[22] En hij verwondert zich evenzo over de inwoners van de Bohemen die, zo schrijft hij, overwegend een bruine huid en zwart haar hebben en onder wie, in tegenstelling tot elders in Europa, 'maar weinig blonde mensen' te vinden zijn.[23] Ibrahims interesse in turfwinning in de buurt van Utrecht kan niet los gezien worden van een van de dominante beelden die men in de islamitische wereld had van Frankisch en Slavisch Europa: een andere wereld waar mensen

wonen die niet islamitisch zijn, die tot bepaalde en zeer generalistisch gedefinieerde etnische groepen behoren, en die opmerkelijke gebruiken hebben.[24] De precieze invulling van dit beeld kon verschillen en hing sterk af van de mate waarop men toegang had tot kennis over dit deel van de wereld.[25] In Ibrahims reisverslag draagt de beschrijving van het steken van 'klei' om als brandstof te dienen bij aan het beeld dat hij schetst van Europa: een deel van de wereld dat vooral heel 'anders' is en afwijkt van wat hij gewend is.

Vooravond van verandering

Ibrahim bezocht onze noordelijke streken op een belangrijk ankerpunt in de geschiedenis. In de loop van de Middeleeuwen onderging het landschap, en zeker de wijde omgeving rond Utrecht, een ingrijpende transformatie. Tussen de tiende en dertiende eeuw, een periode die wel bekend staat als de Grote Ontginning, werden de uitgestrekte veenmoerassen in het centrale en zuidwestelijke deel van Nederland op instigatie van de graven van Holland en de bisschop van het alsmaar groeiende Utrecht in rap tempo omgezet in agrarisch cultuurlandschap. Het is in deze periode dat de kenmerkende strokenverkaveling van het veenweidelandschap tot stand **[149]** kwam.[26] De grotendeels ongerepte wildernissen die Ibrahim op zijn reis zag, zouden niet veel later definitief uit het Nederlandse landschap verdwijnen. De waarde van Ibrahims observaties ligt derhalve niet alleen in de bijzonder vroege beschrijving van turfwinning, maar ook in zijn ooggetuigenis van een veranderend landschap.

---

[1] Al-Qazwini, *Athar al-bilad wa-akhbar al-'ibad* (Beiroet 1960) 577. Een op sommige punten erg vrije Nederlandse vertaling is recentelijk gepubliceerd in Marco Mosterts bloemlezing *Duizend jaar geleden. Verhalen over Nederland in de tiende en elfde eeuw* (Hilversum 2023) 66, ontleend aan André Looijenga, Anne Popkema en Bouke Slofstra, *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Leeuwarden 2017) 216. Een gedeeltelijke vertaling is ook opgenomen in Annemarieke Willemsen, *Het jaar 1000. Nederland in het midden van de Middeleeuwen* (Leiden 2023) 19.

[2] Al-'Udhri, *Tarsi' al-akhbar wa-tanwi' al-athar*, in 'Abd al-'Aziz al-Ahwani (ed.), *Fragmentos geográfico-históricos de al-Masalik ila gami' al-mamalik* (Madrid 1965) 7; al-Bakri, *Kitab al-Masalik wa'l-mamalik*, ed. Adriaan van Leeuwen en André Ferré (Tunis 1992) II, 913. Al-Himyari (*al-Rawd al-mi'tar*, ed. Ihsan 'Abbas [Beiroet 1975] 512) geeft het jaartal foutief weer als 305 – een verschrijving van een kopiist.

[3] Juan Rothenhäusler, '1258-1283: Al-Qazwini berichtet aus dem Irak über Schleswig bzw. Haithabu', *Transmediterrane Geschichte* 4 (2022), paragraaf 27, https://doi.org/10.18148/tmh/2022.4.1.50.

[4] Al-Bakri (zie noot 2) I, 331.

[5] Al-Bakri (zie noot 2) I, 333. Zie ook Peter Engels, 'Der Reisebericht des Ibrahim ibn Ya'qub (961/966)', in: Anton von Euw en Peter Schreiner (red.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends, Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin* (Keulen 1991) 413-422, aldaar p. 420.

[6] Engels (zie noot 5) 416-417.

[7] Al-'Udhri (zie noot 2) 7.

[8] Peter Vos e.a., *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu* (Amsterdam 2018).

[9] Marieke van Dinter e.a., 'Late Holocene lowland fluvial archives and geoarchaeology. Utrecht's case study of Rhine river abandonment under Roman and Medieval settlement', *Quaternary Science Reviews* 166 (2017) 227-265; Chris de Bont, 'Modderen aan de voet van het Gooi. De betekenis van het topografisch archief van de middeleeuwse veenontginning Loosdrecht', *Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 15 (1997) 52-60.

[10] Wim van Es en Wilfried Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.* (Amersfoort 1994).

[11] Izaak Ovaa, 'De zoutwinning in het zuidwestelijk zeekleigebied en de invloed daarvan op het landschap', *Boor en Spade* 19 (1975) 54-68; Guus Borger, 'Draining–digging–dredging. The creation of a new landscape in the peat areas of the low countries', in: Jos Verhoeven (red.), *Fens and bogs in the Netherlands. Vegetation history, nutrient dynamics and conservation* (Dordrecht/Boston/Londen 1992) 131-171. **[150]**

[12] Maurice Paulissen, 'Cultural sponges past and present. Uses, meanings and legacy of raised bogs in the Low Countries' (dissertatie, Wageningen Universiteit, 2023).

[13] Dank aan Bart Makaske en Ingrid Lubbers (Wageningen Universiteit) voor het meedenken over de landschappelijke interpretatie van Ibrahims tekst. Veel historici zijn van mening dat hij via de Franse westkust naar het noorden is gereisd; zie het overzicht in Jean-Charles Ducène, *L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge (IXe-XVe siècle). "La grande terre" et ses peuples; conceptualisation d'un espace ethnique et politique* (Parijs 2018) 166-167.

[14] Nizar F. Hermes, *The [European] Other in medieval Arabic literature and culture. Ninth-twelfth century AD* (New York 2012) 112-113; Daniel König, *Arabic-Islamic views of the Latin West. Tracing the emergence of medieval Europe* (Oxford 2015) 326.
[15] Al-Qazwini (zie noot 1) 601.
[16] Al-Bakri (zie noot 2) II, 913.
[17] J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht en Antwerpen 1968) 29-34; Hans Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (Amsterdam 2005) 12.
[18] Eltjo Buringh, 'The population of European cities from 700 to 2000. Social and economic history', *Research data journal for the Humanities and Social Sciences* (2021), 1-18 met de online dataset 'European urban population, 700-2000', https://www.doi.org/10.17026/dansxzy-u62q; Robert Hillenbrand, '"The ornament of the world". Medieval Córdoba as a cultural centre', in: Salma K. Jayyusi (red.), *The legacy of Muslim Spain* (Leiden 1992) 112-135, aldaar p. 119; *Lexicon des Mittelalters*, s.v. 'Córdoba (Córdoba, España): 2.1. Urban History: 711-1236' (H.-R. Singer).
[19] Al-Qazwini (zie noot 1) 576, 579 en 608.
[20] König (zie noot 14) 196-198.
[21] Al-Qazwini (zie noot 1) 590.
[22] Al-Qazwini (zie noot 1) 608.
[23] Al-Bakri (zie noot 2) I, 332. Hermes (zie noot 14) 118-119 schrijft dat Ibrahim hier wellicht Roma beschrijft.
[24] König (zie noot 14) 325-328.
[25] König (zie noot 14) 22-25.
[26] Chris de Bont, 'Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)' (dissertatie, Wageningen Universiteit, 2008); Jelle Vervloet, 'Landsheerlijke venen. Het cope-ontginningslandschap', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 16 (1998) 150-163.